

KLAUS PETERSEN – JØRN HENRIK PETERSEN

FOGALMI ZÚRZAVAR ÉS KÜLÖNBÖZŐ VÁLTOZATOK: HOGYAN KELETKEZETT ÉS MIT JELENTETT 1840 ÉS 1940 KÖZÖTT NÉMETORSZÁGBAN, ILLETVE NAGY-BRITANNIÁBAN A „JÓLÉTI ÁLLAM” FOGALMA*

Gyakran hallható, hogy a „welfare state” („jóléti állam”) kifejezésnek nincs egységes meghatározása. A mérvadó tankönyvek áttekintése igazolja ezt az állítást. Az is gyakran előfordul, hogy a jóléti államról és a szociálpolitika történetéről szóló tudományos munkák sorokat vagy egész oldalakat szentelnek a jóléti állam kifejezés eredetének. Ezek a rövid értelmezések azonban gyakran hibás részleteket tartalmaznak, és fontos vonatkozásokat figyelmen kívül hagynak. A cikkünk a „jóléti állam” kifejezés eredetének első részletes vizsgálata. Ennek során a 19. század közepének Németországáig nyúlunk vissza, majd német és brit összefüggésben az 1940-es évek végéig követjük a kifejezés különböző és változó meghatározásait. A tanulmány a bevett felfogáshoz képest több évtizeddel kiterjeszti a történetet, és árnyaltabb értelmezéseket kínál a kifejezéshez az 1940-es évek végén történt politikai áttörése előtti időszakhoz kötődő különböző definíciókról. A 2. világháború utáni értelmezés korábbra visszavetítése – ami gyakran előfordul a szakirodalomban – túl egyszerű és anakronisztikus. Németországban és Nagy-Britanniában az uralkodó értelmezések különböztek a jóléti államot szociális biztonsági rendszerként definiáló mai felfogásunktól.

* Eredeti megjelenés: Klaus Petersen – Jørn Henrik Petersen: Confusion and divergence: Origins and meanings of the term ‘welfare state’ in Germany and Britain, 1840–1940. *Journal of European Social Policy*, (23), 1, 37–51.

Bevezetés

1968-ban az angol szociálpolitika *great old manje*, Richard M. Titmuss, egy alkalommal arról beszélt, hogy már korántsem annyira lelkes támogatója a „jóléti állam” precíz meghatározást nélkülöző absztrakciójának, mint valamikor 20 évvel korábban, amikor ez a fogalom Angliában is, a nemzetközi „piacon” is népszerűvé vált. Mint fogalmazott: „ennek következményei – intellektuális értelemben – egyáltalában nem bizonyultak ösztönzőnek”. Pessimista következtetéseire a társadalomtudósok azóta sokszor rábólintottak (Béland 2011, Veit-Wilson 2000). Mégis, bármennyire bizonytalan tartalmú és definiálatlan jellegű is, egyike a „legütősebb” politikai hívószavainknak. Előszeretettel alkalmazzák szakmai-tudományos fogalomként is. Így aztán az összehasonlító szociálpolitikai elemzések beleütköznek a fogalmi „kiterjesztés” problémájába (lásd Collier–Mahon Jr. 1993, Sartori 1984). Az idő múlásával fogalmunk – és mindaz, ami hozzá kapcsolódhat – az egyes országokban igen változatos tartalmak fölidezésére szolgált.¹ Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogyan jött létre (s milyen tartalommal) a *jóléti állam* fogalma Németországban, illetve Nagy-Britanniában. Annak ellenére, hogy a szociálpolitika történetét tanulmányozó történészek és társadalomtudósok hajlamosak amellet érvelni, hogy létrejötteinek körülményei bizonytalanok (Glennester 2000: 1), abban azért egyetértés mutatkozik, hogy a szakkifejezést életre hívó „atyák” ebben a két országban keresendők. Mindazonáltal – mint ezt a *Dictionary of the History of Ideas* (Briggs 1973) is megjegyzi – a *welfare state* kifejezés eredetére vonatkozóan nincs részletes történeti hivatkozás. A brit, a német s egyéb európai jóléti államok történetéről sok könyvet írtak már, ezek így vagy úgy az 1880-as évek német közgazdászok köreiben, von Papen birodalmi kancellárnak az 1930-as évek elején folytatott tevékenységében, vagy néhány brit értelmiséginek (mint William Temple, Alfred Zimmern és George Schuster) az 1930–40-es évek során kifejtett munkásságában próbálják föllelni a kifejezés eredetét. Ezek a beszámolók azonban mind adósak maradnak fontos elemek kibontásával. Először is vita van már a kifejezés legkezdetibb használatát illetően is. Kutatómunkánk fényt derített arra, hogy az jóval korábbi korra keltezhető, mint ahogyan azt a kutatók általában vélik. Az is probléma továbbá, hogy amikor azt kezdjük vizsgálni, mit is takar a „jóléti állam” kifejezés, egymástól eltérő tartalmakba ütközünk. Gyakran szokás azzal védekezni: hogy mi a *welfare state*, arra nincs bevett, mindenki által egyetértőleg használt

¹ Politikai karrierje 1945 után fut föl, valóságos „frontáttörés” nyomán. A jelen tanulmány anyagát képező gondolatok egy nagyobb kutatói vállalkozás részét képezik. Ebben a *Welfare State: The Entangled History of a Concept* című munkában azt mutatjuk majd meg, milyen pályát futott be a „jóléti állam” elnevezés Németországban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és a skandináv országokban 1850 és 1960 között. Vállalkozásunkban fontos szerep jut majd annak, hogy rámutassunk: milyen, nemegyszer egymástól egészen eltérő karriereket futott be a kifejezés a II. világháborút követő időszakban. Az emlegetett „frontáttörés” ugyanis nem „egyetemes” jelenség. Az elénk táruló kép sokkal változatosabb. Az Egyesült Államokban negatív tartalmú kifejezésként vált általánosan elterjedtté. Németországban tudatosan cserélték le a *Sozialstaat* szóra. Nagy-Britanniában és a skandináv országokban jóval többször értelmezik pozitívan (de azért a szkepticizmus is rendre fölbukkan).

definíció, a valóság azonban az, hogy napjainkban a vele való tudományos kutatómunka középpontjában – amint az Asa Briggs (1961) közismert definíciójából kitűnik – a szociális biztonság és a közintézmények által nyújtott szolgáltatások állnak. Bizton állíthatjuk: ha ezt a mai fogalomértelmezést gépiesen próbáljuk az elmúlt időkre alkalmazni, problémákba fogunk ütközni. A fogalom általunk nyújtott meghatározása anakronisztikus lesz, egyszersmind pontatlan is.

Bélandnak (2011) igaza van abban, hogy elsősorban a szociálpolitika nyelvhasználatának tanulmányozására célszerű összpontosítanunk, s nem egyes elkülönült fogalmainak vizsgálatára. Ugyanakkor az is igaz, hogy ha e szociálpolitikai nyelvhasználat avatott elemzésére törekszünk (ez éppúgy érvényes a politikai életre, mint az „akadémiai” világra), akkor a mainál többet kell tudnunk arról, hogy különböző történeti és politikai kontextusokban mit volt szokás érteni ezen a terminuson.² Amint arra nyelvészek is (Lakoff–Johnson 1980), a tudományos fogalmak kialakulásával foglalkozó történészek (Skinner 1989) és politikatudományi szakemberek (Béland 2011, Hastings 1998) is felfigyeltek, nap mint nap alkalmazott fogalmaink, metaforáink, kifejezéseink egyáltalán nem „ártatlanok”. Nem tekinthetők „semlegesnek”. Elvászthatatlanok azoktól a politikai küzdelmekről, amelyekben megszületnek.³ Ebből adódóan a „címkek” keletkezéstörténetének, a fogalomalkotás során létrejövő nyelvhasználatnak nagyon is fontos szerep jut a politikai megközelítésű elemzésekben (Farr 1989, Heywood 2000, Sartori 1984, Williams 1976).

Tanulmányunk két dologra törekszik. Egyfelől tisztázni igyekszik a fogalom létrejöttének történeti részleteit. Másfelől pedig azt, mit is jelentett esetenként a szociálpolitikának az a központi fogalma, amelyre a „jóléti állam” névvel volt szokás ráutalni. Az 1840-es évektől egészen az 1940-es évekig terjedő áttekintésünkben megpróbálunk mindig konkrét tartalmat kölcsönözni a kifejezés prepolitikai használatának (Leonhard 2008). Az átpolitizáltság előtti jelentéstartalmak fontos történelmi rétegei a kifejezés mai politikai használatának (Skinner 1989: 10). Noel Whiteside brit történész (2005) álláspontja szerint az összehasonlító elemzést mindig rendkívül megnehezíti, ha egymással rokon politikai stratégiákat a legkülönbözőbb neveken szokás emlegetni, miközben a legkülönbözőbb eljárásokat, stratégiákat és intézményi megoldásokat gyakorlatilag alig megkülönböztethető nevekkal illetik. Állandóan beleütközünk a szóhasználatokba. A jóléti állam elnevezés használatában országról országra, illetve történelmi időszakonként igencsak jelentős változékonyságot találunk. Ebből következően el kell döntenünk, mit is kezdünk azzal a ténnyel – s hogyan kezeljük –, hogy a különböző történelmi tapasztalatok befolyásolják kulcsfogalmaink egy-egy konkrét időpontban érvényes tartalmát. Összegezve: a kifejezés létrejötté körülményeinek

² Egyáltalán nem véletlen, hogy a tízkötetes *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945* nagyon is részletekbe menően taglalja a *Sozialstaat* fogalom kialakulásának történetét (Kaufmann 2001).

³ Jelen tanulmányban inkább a „terminust” használjuk, mintsem a „fogalom” szót, melyen (Sartori 1984 nyomán) inkább a gondolkodás alapegységét értjük.

és befutott pályáivének tisztázása módszert kínálhat arra, hogy mit gondoljunk a „jóléti állam” kategória fogalmi kitágítására tett törekvésekről. Rávilágíthat a kifejezés tudományos alkalmazása, illetve a közbeszédben és a politikában való használata között mutatkozó eltérésekre.

Kutatási módszertanunk egyszerű és lényegre törő. Olyan szövegek elemzésére törekszünk, amelyekben expliciten használják a „jóléti állam” szókapcsolatot.⁴ A kifejezés előfordulásait sokféle történelmi kontextusban követjük nyomon, az 1840-es évekre datálható kezdetektől egészen az 1940-es évekig. Elektronikus adatbázisokkal dolgozunk, és az ún. „hólabda-mintavétel” módszerét alkalmazzuk (Andersen 1997: 24–28) – vagyis maguk a hivatkozások jelölik ki a „nyomon követés” módját. Figyelmünk középpontjába a legfontosabbnak bizonyuló „retorikai újrafogalmazások”, illetve az „ideológiai újítók” (Skinner 1989) kerültek, a szimpla átvételekkel és ismételtetésekkel nem foglalkozunk. Három különböző történelmi időszak (lásd alább) kontextusában tekintjük át, milyen jelentéstartalmat, milyen konnotációkat tulajdonítottak a kifejezésnek. Elemzési céljainknak megfelelően aszerint teszünk különbséget a jelentéstartalmak között, hogy *jóléti állam*on államtípust (avagy kormányzati formát) értenek-e, vagy pedig az állam feladatait, illetve célkitűzéseit sorolják föl. Mindkét kategórián belül egyaránt találkozhatunk a kifejezés mellé rendelt pozitív és negatív jelentéstulajdonítással is.

Tanulmányunk három részre tagolódik. Az elsőben azt vizsgáljuk: hogyan, milyen értelemben használták a fogalmat Németországban az 1840-es évek közepétől 1900-ig. Adatainkból egyértelműen kiderül, hogy a kifejezés 35 évvel korábban fölbukkant már, mint amikorra föltűnését a szakirodalom szokványosan taksálja. A második részben a 20. századi (elsősorban a két világháború között lezajlott) vitákban való előfordulásokat vesszük szemügyre. Ekkoriban a *jóléti állam* kifejezés fölbukkanása alapvetően a weimari alkotmány kapcsán kibontakozott heves vitákhoz köthető. Sokan állítják, hogy a két világháború közötti Németországban ennek a kifejezésnek csak pejoratív értelmet tulajdonítottak. Vizsgálatunk eredményei cáfolják ezt. A harmadik részben az ugyanezen időszak Nagy-Britanniájában zajló fejleményeket tekintjük át. Azt mondhatjuk, hogy itt a *jóléti állam* kifejezést csak oxfordi értelmiségiek egy maroknyi csoportja használta. Az eddigi kutatásoknál elmélyültebben próbáljuk meg nyomon követni, hogyan használták ők a kifejezést a húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig terjedő időszakban. Mint látni fogjuk, a társadalomtudományok iránt érdeklődő „oxfordi kör” egészen más jelentéssel alkalmazza a terminust, mint a német szakemberek (akár a Weimar előtti, akár a weimari időszakban); egyszersmind

⁴ Mind az „állam” szónak, mind a „jólét” szónak megvan a maga hosszú előtörténete. Lásd ehhez (Conrad 2005); speciálisabban a *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Brunner–Conze–Koselleck 1972–1997) aprólékosan kidolgozott szócikkeit (‘Wohlfahrt’, illetve ‘Staat und Souveränität’). Jelen tanulmányban csak a „jóléti állam” szókapcsolattal foglalkozunk.

a modern nyelvhasználatától is eltérnek, hiszen ebben a *jóléti állam* egyszerűen a szociális biztonság szinonimája akar lenni.

A Wohlfahrtsstaat jelentése kezdetben

A „jóléti állam” kifejezés Németországban született, s ebben a fejezetben születésének körülményeit próbáljuk meg tisztázni. A *Wohlfahrtsstaat* szót nagyszerű német entellektüelek egész sora használta az 1840-es évek és az 1910-es évek között. Még ha nehéz is tisztázni, hogyan szivárgott át tőlük a szélesebb politikai viták közegebe, annyi biztos, hogy az olyan gondolkodók, mint Lorenz von Stein, Rudolf von Gneist, Ferdinand Tönnies és Max Weber a maguk idejében éppen eléggé ismertek és befolyásosak voltak. Mint az alábbiakban majd dokumentáljuk: ők valamennyien – Adolph Wagner közgazdászt kivéve – egész más jelentéssel használták a kifejezést, mint az manapság szokásos.

Heidenheimer (1983) és mások erősen hangoztatják, hogy a *jóléti állam* kifejezés elterjedését a két világháború közötti német gondolkodás – és különösen von Papen kancellár – a Weimari Köztársaság (a következőkben tárgyalandó) jóléti intézkedéseivel szemben fölvonultatott kritikájának kell betudnunk. Más tudósoknak azonban sikerült kimutatniuk, hogy ezt a fogalmat már jó fél évszázaddal korábban is alkalmazták az állam fontosságával rokonszenvező német közgazdászok. Gerhard A. Ritter német történész (1991: 4, 77) Adolph Wagner német közgazdászban (1879: 168. §, 305. §) véli megtalálni a *Wohlfahrtsstaat* kifejezés első alkalmazóját (lásd még ehhez Conrad 2005: 999). Valójában Wagner már három évvel korábban használta a kifejezést (1876: 168. §, 257. §).

„A fejlődésnek elkötelezett emberek állama, különösen ha a *modern* tömegek államáról van szó, egyre inkább megszűnik egyoldalúan csak *jogállam* lenni (abban az értelemben, hogy az állam a célkitűzéseit kizárólag a *törvényességen alapuló hatalom* eszköztárával kívánja megvalósítani), s egyre inkább kulturális és jóléti állammá alakul át [*Cultur- und Wohlfahrtsstaat*], abban az értelemben legalábbis, hogy az állam a maga kulturális és népjóléti célkitűzéseiből mind több s több mindent valósít meg, egyre bőkezűbben s egyre tágabb körre kiterjedő tartalmi eredményekkel.”

Wagner, a modernizáció vonatkozásában, a *jóléti állam* fölbukkanását pozitívnak tartotta. Az a gondolata pedig, miszerint összefüggés van a modernitás és a közszféra kiteljesedése között (Wagner 1879: 171–178. §), kiiktathatatlanul beletartozik a „Wagner-törvény” néven ismert közfinanszírozás-elméletbe. Mindazonáltal nem Wagner az első német, akinél terminusunk elsőként fölbukkant. Már harminc évvel korábban, 1844 nyarán Berlinben nagy viták zajlottak arról, kell-e valamiféle tudományos egyesületet életre hívni abból a célból, hogy az alacsonyabb néposztályok helyzete javíttassék. E viták nyomán, még ugyanezen

év októberében létrejött a *Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen*, vagyis a munkásosztályok jobbléte érdekében szorgoskodó központi egyesület. Karl Nauwerck, a berlini egyetemről a kormány követelésére docensi posztjáról elmozdított új-hegeliánus oktató (Lambrecht 2003) a következőképpen fejtette ki a tervezett egyesület célkitűzéseire vonatkozó gondolatait a *Berliner Blätter* júliusi számában (1844: 5). Mint hangsúlyozta:

„A jogállam (*Rechtsstaat*) már kevés! Jóléti állammá (*Wohlfahrtsstaat*) kell átalakulnia, ha azt akarjuk, hogy minden társadalmi szükséglet kielégíthető legyen. Mindez nem azt jelenti, hogy az Alkotmányt fölöslegesnek gondolnánk. Épp ellenkezőleg! Tökéletesbíteni fogjuk! A jóléti állam céljának fogja tekinteni, hogy a társadalom minden egyes tagja szavatoltan érvényesíthesse emberi jogait. Éppen ez indokolja, hogy az emberek *közösségként* érezzék kötelességüknek, hogy gondját viseljék az egyes embernek, mint ahogy az egyes ember is köteles gondját viselni a közösségnek. Az egyén kötelezettségének ellentételezését az őt megillető jogok jelentik.⁵

Négy évvel később a megyei előljáró, Karl von Sparre (1848) tanulmányt írt a jövedelemadóról. Mint kifejtette, az elkülönült egyének sokasága pusztán csak „tömeg”, de ha ezek az egyének közös érdekek mentén válnak „rendszer alkotóvá”, a lakosság „erkölcsi személyiséggé” válik. Éppen ezért kell az államnak gondot fordítania minden egyes polgárára, mind a fizikai képességeik, mind erkölcsi és intellektuális spiritualitásuk vonatkozásában is; vagyis biztosítania kell jóllétüket (*Wohlfahrt*), szabadságukat, garanciákkal kell szolgálnia jogait és tanultságuk biztosítását illetően. Hármass kötelezettségről van szó tehát; mindegyik eleme sajátlagos, elkülönült célkitűzés, ám csak interakción keresztül képesek megvalósulni. Az az állam tekinthető tökéletes államformának, amelyben ez a három elem elválaszthatatlan egységet alkot: boldogító jóléti állam (*Wohlfahrtsstaat*), jogállam (*Rechtsstaat*) és kultúrállam (*Culturstaat*) tud lenni egyszerre. Úgy tűnik, Wagner (1876) későbbi keltezésű fogalomhasználata ezt a hármas követelményrendszert látja bele az általa fölfogott modernizációs folyamatba, mely egyre inkább fölerősíti az interakciós működésmódot.

Az evangélikus egyház jellegzetes álláspontja Jäger (1856) írásában lelhető föl. Mint írja: az olyan állam, mely olyképp akarna jóléti állammá fejlődni, hogy közben elhanyagolja jogállami természetű kötelezettségeit (*rechtsstaatlichen Charakter*), a boldogulás hajszolásának hamis törekvésével rekeszti ki az igazságosságról alkotott közvélekedést, aminek következtében az állam tevékenységének aztán az önzés törvényei szabnak irányt. Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy jóléti állam megteremtésére törekedjünk, ennek azonban előfeltétele, hogy

⁵ Nauwerck érvei az *Eberfelder Zeitung* 1844. augusztus 11-i, illetve a *Jeverländische Nachrichten, Beiblatt zum Jeverischen Wochenblatt* 1844. augusztus 25-i számában voltak olvashatók.

e jóléti államnak – ezzel párhuzamosan – jogállamnak is kell lennie. Miközben von Sparre és Jäger felfogásában a „jóléti állam” eszméje szigorúan kötődött a jog- és kultúrállami mivolthoz, Lorenz von Stein – az a német tudós, aki a közigazgatás intézményrendszere „alapító atyjának” tekinthető (Siegelmann–Siegelmann 1986) – 1866-ban arról ír, hogy a *Wohlfahrtsstaat* – történeti kifejlődését tekintve – egyfajta „*Polizeystaat*”, azaz „rendészetállam” kiépülése révén válik majd jogállammá. Von Stein szerint a jóléti államnak az az alapfilozófiája, hogy az államhatalom nem egyébre szolgál, mint arra, hogy biztosítsa minden egyes állampolgár számára a spirituális és anyagi jóllétet. A jóléti államban (mint történeti jelenségben) tehát elkezdtek kényszerítő erővel bíró intézményrendszert látni, amely biztosítani hivatott a népesség boldogságát és jóllétét („*ein Zwanganstalt für das Glück der Völker*”). Amikor azonban a közigazgatás-tudomány diszciplináját kiemelték a jogfilozófia kínálta korábbi keretből és önálló státusra tett szert, igazából egyfajta „*Polizeywissenschaft*”-ba (azaz: rendészettudományba) torkollott, az állam pedig magára vállalta, hogy *Polizeistaat*, azaz „rendőrállam” legyen; olyan kormányzati forma, amelyben az államigazgatás a társadalom-egész ellenőrzésére kiterjedő jogkörrel rendelkezik.⁶ A „*Polizeywissenschaft*” képviselői a jóllétet és boldogságot tűzték ki célul, azonban nem törődtek többé az állam fogalma mögött meghúzódó etikai megfontolásokkal. A törvényalkotás mint probléma ennek ellenére fokozatosan előtérbe került; kiderült, hogy új alapelvre van szükség, új államfogalomra. Az új alapelv a szerződések, illetve a jogrend formájában megszervezett szabadság példajaként öltött testet. A *Rechtsstaat* fogalma abban a szellemben született, hogy a döntési szabályokra, az elismert intézményekre kell összpontosítani, valamint arra, hogy áthághatatlan határ húzódik egyfelől a szabad egyének és az őket megillető jogok, másfelől pedig az állam és annak igazgatási apparátusa között.

Von Stein (1876: 212–220) különbséget tett a nemzetségek társadalmi rendje (*Gesellschaftsordnungen der Geschlechter*), a rendek társadalmi rendje (*Gesellschaftsordnungen der Stände*) és az állampolgári társadalom („*Staatbürgerliche Gesellschaft*”) között. Ez utóbbin belül két kategóriát állít fel: az egyik a „jogállam” (*Rechtsstaat*), a másik a „szociális állam” (*Sozialstaat*). A szociális állam alkotmányos állam; a gazdasági és társadalmi fejlődés célja pedig az, hogy minden egyes állampolgárnak javuljon a helyzete, mivel az egyes polgár számára biztosított lehetséges fejlődés egyszerre feltétele is, következménye is az összes többiek fejlődésének. Von Stein az ideológiák történeti fejlődéséről vallott felfogása, valamint a *Sozialstaat*-fogalom rá jellemző használatát előrevetíti, hogy 1945 után sietve fölhangynak majd a *Wohlfahrtsstaat* terminus használatával, melynek helyébe a „szociális állam”, illetve a „szociális piacgazdaság” (*Soziale Marktwirtschaft*) címkék kerülnek majd (Kaufmann 2001). Von Stein felfogásában a jóléti állam

⁶ A „*Polizey*” etimológiailag a görög πολιτεία-ból származik, ami eredetileg annyit jelentett: a ránk tartozó, „itthoni” ügyek. Német kontextusban a „*gute Polizei*” kifejezés a középkortól fogva azt jelentette, hogy a dolgok „igazgatása” rendben folyik.

„eine Zwanganstalt für das Glück der Völker” volt; ez a felfogás később aztán ismét fölbukkan von Papennek a Weimari Köztársaság elleni támadásában (lásd alább), miközben a *Sozialstaat* kifejezést nem terhelik ilyen negatív konnotációk.

1871-ben a kiváló jogász, politikatudományi szakember és liberális politikus, Heinrich Rudolf von Gneist beszéddel üdvözölte az első német parlament tagjait.⁷ (A beszédet első ízben 1872-ben publikálták; második, kibővített kiadását 1879-ben.) Szerzőnkre láthatólag erősen hatottak von Stein gondolatai (Hahn 1977). Felfogása szerint a jogállam – mint írja – „nem több a jogrend betartásának kényszerítő eszközénél” (von Gneist 1879: 29); olyan állam, melyben az egyén jogait hatékony törvények, valamint függetlenséget élvező jogi intézmények szavatolják. Ha – ezzel ellentétben – a polgári szabadságjogok védelmét alárendelik a közpolitika érdekszempontjainak (*Wohlfahrtszweck und Kulturzweck des Staats*) (von Gneist, 1879: 173), azt „a jogállam önmagából kiforgatásának” (*die Negation des Rechtsstaat*) nevezi (uo.: 158). Olyan rendszerről van szó, ahol a „*das Gesamtwohl*” (uo.: 181) vagy „*das öffentliche Wohl*” (vagyis a közjólét; uo.: 169, 179, 182) diktálja a szempontokat. A *Wohlfahrtsstaat* kifejezés e pejoratív értelemben Franciaországra vonatkozott (*der französische Wohlfahrtsstaat*, uo.: 169). Von Gneist szerint az ilyen államok előbb-utóbb „degenerálódnak”: bürokratikus és centralizált struktúrákká fajulnak (uo.: 176), illetve despotikusan működő diktatúrává zülленek (uo.: 173). Az egyetlen biztosíték arra, hogy ilyesmi ne következhesse be, a jogrendszer erős meggyökereztetése, a jogállam kiépítése.

Wagner *Wohlfahrtsstaat*-ja nem ugyanaz a *Wohlfahrtsstaat*, mint amiről von Gneistnél esik szó. Az egyik értelmezés egy olyan állam fogalmához kötődik, mely azt ambicionálja (vagy épp ellenkezőleg, pont azt akarja megakadályozni), hogy az állam aktívan avatkozzék be a társadalom életének működésébe, s vegyen részt szociális reformok életbeléptetésében. A másik felfogás szerint a terminus csupán segédeszköz az államok tipológiába sorolásához. Wagner felfogása közelebb áll ahhoz, ahogyan manapság a jóléti államról gondolkodni szoktunk – a szociális jogok érvényesítésének előmozdítóját, a szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítékát látva benne. A két világháború közötti Németországban a jóléti államnak ez a közgazdasági, a szociális reformok iránti fogékonyságát hangsúlyozó felfogása vált uralkodóvá, még akkor is, ha a két legnevesebb német szociológus, Ferdinand Tönnies és Max Weber sokkal inkább a von Gneist és von Stein által képviselt értelemben használták a kifejezést.

Wagner elsősorban a modernizálódás logikája szerint érvelt, Ferdinand Tönnies kezdeti elképzelései modernitásellenességről tanúskodtak (Deflem 2001). Tönnies 1914-ben publikálta, mit gondol államról és társadalomról (Tönnies 1914). A jogállam azt jelenti, hogy az egyének közötti társadalmi és gazdasági viszonyokat olyan *szereződéses* kapcsolatok szabályozzák, melyek érvényre juttatá-

⁷ 1850-ben von Gneist tagja lett a *Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen*-nek. 1868 és 1895 között ennek elnökeként működött (Reulecke 1985: 39). Az 1872-es eisenachi összejövetelt követően – melyet alapvetően a *Centralverein* kezdeményezett – életre hívták a *Verein für Sozialpolitik*-ot, melynek elnökévé von Gneistet választották.

sában az államnak *döntőbíró* szerep jut. A jóléti államban viszont maga az állam szabályozza – törvényileg – a kapcsolatokat. A merkantilizmusról és a felvilágosult abszolutizmusról lehetett úgy gondolkodni (lásd von Stein 1876), hogy a jóléti állam korai megnyilvánulásai, melyekből akár liberális, szerződéselvű állam is kifejlődhetne. Mindazonáltal, mivel a munkavállalók és az őket alkalmazók között kötött kontraktusok hátterében egyenlőtlenségi viszonyok lapulnak meg, a szerződéskötés szabadságát korlátozni kellett. Ez a fejlődési irány pedig arra utalt, hogy egyfajta jóléti állam felé tartunk. A szerződési szabadság korlátozása persze ellensúlyozható lehetne, ha a munkásosztály képes lenne rákényszeríteni a kapitalistákat egy, a méltányos egyenlőség esélyeit biztosító társadalom működtetésére – akár úgy, hogy belenyugszik az ipari fejlődés követendő irányának a szakszervezetekkel való együttes, közös meghatározásába, az üzemekben folyó tevékenység a munkások általi felügyeletébe, vagy mondjuk a kooperatív mozgalmaknak a termelési szférába való beleszólásának biztosításába. Tönnies azonban az „új jóléti állam” kibontakozásával volt elfoglalva. „Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az eljövendő állam egyre inkább börtön formáját fogja öltetni.” Három évvel később Tönnies (akit magával ragadott az országos lelkesültség) összevetette az angol és a német állam rendszerét (Tönnies 1917). A jóléti állam lényegét a *Gemeinschaft*-ból eredeztetett német államrendszerben vélte megragadni. Az angol „kontraktuselvű” államot viszont a *Gesellschaft*-ból gondolta eredeztetni.

Max Weber a *Wohlfahrtsstaat* terminust csak nagyon ritkán alkalmazta. A legitim uralom három típusát egymással összehasonlítva (Conrad 2003: 60, Weber 1922) a terminus ott fordul elő nála, ahol a tradicionális uralom (*traditionelle Herrschaft*) kérdését tárgyalja: „A patrimonális rendszerben minden egyes szabályrendelet vagy törvény az ún. ’jóléti állam’ szellemét próbálja képviselni: a társadalom erkölcsi – valamint haszonelvű – értékeinek képviseletére törekedve. Akár a törvény szigorával szemben is.” Ami von Stein nézeteire rímel.

Elemzésünk egyértelműen rávilágít: a 19. század német értelmisége körében a *Wohlfahrtsstaat* ilyen-olyan értelmű fogalma már 35 évvel korábban ismert volt, mint azt a szakirodalom tudni véli. Az is világos továbbá, hogy egészen más értelme(ke)t tulajdonítottak neki, mint amit ma értünk a fogalmon.

Mielőtt vizsgálódásunkat áthelyeznénk a Csatorna másik oldalára, a nagy-britanniai fejlődést vizsgálándó, vegyük szemügyre, milyen nézetek voltak érvényben az 1920–1930-as évek Németországában. Javarészt a korábbi német felfogásra való hivatkozásokkal szembesülünk, de találkozhatunk „ideológiai újításokkal” is (Skinner 1989). Azzal párhuzamosan pedig, ahogyan a „jóléti államon” a vita résztvevői és a kritikusok is egyre inkább a szociális biztonság valamiféle rendszerét értik, megfigyelhetjük azt is, mint válik politikailag egyre népszerűbbé.

A Wohlfahrtsstaat a weimari Németországban

Bár von Stein, von Gneist, Wagner, Tönnies és Weber mindvalahányan jeles személyiségek voltak a német szellemi életnek, a bismarcki szociális reformokról folytatott politikai vitákban nem találjuk nyomát a kifejezésnek. A századforduló után azonban a katolikus Centrum Párt kebelén belül arról zajló heves vitákban, hogy miként foglaljanak állást a bismarcki szociális törvénykezéssel kapcsolatban, a politikusként kiemelkedő Georg Hertling, aki előbb bajor kancellárként (1912–1917), majd birodalmi kancellárként (1917–1918) tevékenykedett, a jóléti állam mellett korteskedett.

„Néhány évvel ezelőtt még teljesen elfogadott nézet volt, hogy az államnak az egyes állampolgár jogbiztonságát és jogvédelmét kell csupán szavatolnia. A jogállam és jóléti állam közötti szembeötlő különbség evidenciának minősülhetett. (...) Ha azonban napjainkban így akarná valaki körvonalazni az állam funkcióit, azonnal kiviláglanék számára, hogy lehetetlenség különválasztani egymástól a jogok védelmét a jóléti való törődéstől (*Wohlfahrts-pflege*).” (Ritter 1954: 126)

A két világhégés közötti történelmi időszakot megelőzően a kifejezés mindazonáltal nem gyökerezett meg a német politikai szóhasználatban. A következőkben rávilágítunk majd arra, hogy a weimari alkotmány körül 1919 és 1933 között föllángoló szenvedélyes vitákban mind a hívek, mind az ellentábor egyformán gyakran éltek a *Wohlfahrtsstaat* szófordulattal, s egyre inkább olyasfajta tartalommal, mint amit manapság tulajdonítunk neki (lásd Briggs 1973). Kaufmann (2001) azt állítja az 1919-es weimari alkotmányról, hogy az a világ legelső „szociális” (vagy „jóléti állami”) alkotmánya. A Centrum Párt volt az egyetlen a weimari időszakban, amely programszerűen állt ki a „jóléti állam” mellett.

„A Centrum Párt ráadásul megköveteli a jóléti államtól, hogy a civil, illetőleg egyházi jótékonyági szervezetek mellett haladéktalanul részt vállaljon a közjóléti és szociális gondozásban.” (Mommsen, 1982: 486–489)

Az 1920-as években a „jóléti állam” kifejezés ritkán szolgált arra, hogy a Köztársaság társadalmi valóságát írják le vele (Abelshauser 1987). Használatára egyébként is csak a Köztársaság legutolsó éveiben került sor. Azt megelőzően az új állam szociális célkitűzéseinek érzékeltetésére a kortársak inkább a „szociális jogállam” (*sozialer Rechtsstaat*) kifejezést használták, vagy annak korábbi változatát, s egyszerűen „*Sozialstaat*”-ról beszéltek (Ritter 1991, Kaufmann 2001). Ennyiben ugyanazt tették, mint von Stein. Hat hónappal a náci uralomátvétel előtt von Papen lett a kancellár, s kiáltványt tett közzé (*Akten der Reichskanzlei: Regierungserklärung vom 4 juni 1932*; Huber 1981: 539–541), mely annak adott hangot, hogy az évtized során nagyon sokan (egyének, csoportok és pártok)

funkciót tévesztettnek találták a szociális programokat, amelyekben – mint gondolták – az tükröződött, hogy a szociális államból jóléti államot akarnak fabrikálni. A pejoratív szóhasználat arra kívánt utalni, hogy a jóléti állam „mindent nyújt” (*Versorgungs- oder Fürsorgestaat*). A korábbi kormányzatok – fogalmazott a nyilatkozat – képesnek érezték magukat arra, hogy – az egyre fokozottabb teljesítményt nyújtó államszocializmusnak hála – mind a munkavállalók, mind a munkáltatók anyagi gondjain könnyítsenek. Az államot egyfajta jóléti állam-má alakították át, s azzal, hogy ezt tették, meggyöngyítették a nemzet morális erejét. Az állam olyan felelősségeket és kötelezettségeket vállalt magára, amelyeknek természetesen nem tudhatott eleget tenni.⁸

Von Papen a jóléti állam ellen intézett kirohanása természetesen nem maradt – nem is maradhatott – észrevétlen akkoriban. Frontális támadás volt ez a weimari társadalombiztosítási rendszer, illetve a munkásmozgalmak jóléti szerveződéseinek (*Wohlfahrtsorganisationen*) tevékenysége ellen (Sachße–Tennstedt 1992). Bizonyos értelemben a „jóléti állam” keresztény kritikusi is támogatták (Crew 1998: 207–211). Azzal viszont nagyon is kevésbé törődik a létező szakirodalom, hogy pozitív értelemben is használták a kifejezést. Pedig az 1919-ben alapított *Arbeiterwohlfahrt* című újságban, mely a szociáldemokrata jóléti szervezetek szövetségének (*Hauptausschuss für Arbeiterwohlfahrt in der SPD*) lapjaként kívánt tevékenykedni (Crew 1998: 207–211), ez a felfogás nagyon is hangot kapott. Az újság 1932. június 15-i számának fejlécében az állt: „Elkötelezetten a jóléti állam mellett!” (*Arbeiterwohlfahrt*, 1932 (7), 12: 353–357). Hans Maier (aki az 1920-as évek közepén lépett be a szociáldemokrata pártba) volt a jóléti állam mellett legvilágosabban érvelő ideológus. Véleménye szerint a „*Wohlfahrtspflege*”, a jóléti gondoskodás legfőbb célja az, hogy csökkentse (illetőleg kiküszöbölje) az emberekre az életben leselkedő kockázatokat (*Arbeiterwohlfahrt*, 1930, (5), 22: 673–678).

„A »jóléti állam«, mely kifejezést, a jogalkotásunk innovatív vonásairól folytatott viták során nem is egyszer egyfajta lenéző hangsúllyal szokás mondogatni, a mi számunkra igenis program. Olyan program, melyet előszeretettel támadnak a malthusianizmus újsütetű elkötelezettjei, a manchesteriek, s mindazok, akiknek nem tetszik az a gondolat, hogy az emberek megszabaduljanak az őket érintő kockázatok veszélyeitől. Annak eldöntése, hogy egy *laissez-faire* rendszerre voksoljunk, vagy pedig a jóléti államra, természetesen politikai döntés, mely annak szempontjából is perdöntő, hogy a szociális gondoskodásnak milyen rendszerét alakítjuk ki.” (*Arbeiterwohlfahrt*, 1929, (4), 20: 611)

⁸ Jóllehet e szöveghely standard hivatkozássá vált a tudományos szakirodalomban, nem igazán világos, vajon von Papen ténylegesen alkalmazta-e a „*Wohlfahrtsstaat*” kifejezést. Huber (1981) a kiáltvány első szövegváltozatára hivatkozik, amelyben ez előfordul. A második változatban azonban már a „*Wohlfahrtsanstalt*” változat fordul elő (lásd Bundesarchiv R 43 1/1503), ami, akár a Weimari Köztársaság ellenfeleinek szóhasználatában, akár von Steinnél vagy Gneistnél is pejoratív értelmű.

1932-ben Maier közvetlenül reagált von Papen jólétiállam-ellenes proklamációjára (*Arbeiterwohlfahrt*, 1932, (7), 15: 467–470). Azzal érvelt, hogy a demokrácia lebontása veszélyt jelent a szociális jólétre, mivel elértékteleníti azt az egyetlen fegyvert, mely a demokratikus választási rendszeren belül a munkásosztály rendelkezésére áll: azt, hogy választáskor a szavazatával éljen. A Weimari Köztársaságot megrontó morális elzúllás von Papen felvázolta negatív víziója helyébe Maier egy olyan államnak a jóval pozitívabb vízióját szegezte, mely „megvédi a gyengét, gondját viseli annak, aki beteg, és ellátást nyújt a megöregedetteknek”; mindezt a kölcsönös segítségnyújtás alapján, „a kooperativitás szellemétől elteltén” (Maier 1932).

Az újság nyomatékosan kinyilvánította, hogy a Szociáldemokrata Pártnak kötelessége Németországban megteremteni a *Wohlfahrtsstaat*ot (*Arbeiterwohlfahrt*, 1932, (7), 16, 481–482). A népállam (*Volksstaates*) új életre keltése, illetve a munkásosztály politikai hatalomhoz jutása egyértelműen előfeltétele annak, hogy újjá lehessen építeni a jóléti államot (*Arbeiterwohlfahrt*, 1932, (7), 18, 545–553). Ezt aztán egy különszám követte „Küzdelem a jóléti államért” címmel, amelyben leszögezték, hogy csak a *valamennyi* állampolgár jólétére alapozott állam bizonyulhat tartós életűnek.

„Minden szakértő tisztában van azzal, hogy a jóléti állam oly mértékben járul hozzá állampolgárai egészségének védelméhez, melynek korábbról egyszerűen nincs párja. Azt is tudják, hogy az embereket sújtó sanyarúságok leküzdését egyedül a jóléti állam működési mechanizmusai tették lehetővé.” (*Arbeiterwohlfahrt*, 1932, (7), 20, 609–620).

Hasonlóan pozitív konnotációkat tartalmaznak az 1930-as évek elején megjelent különböző röpiratok, melyek mind azt mutatják, hogy a *Wohlfahrtsstaat* terminus azért nem kizárólag csak negatív, pejoratív értelemben volt használatos, a weimari Németország szociális biztonsági rendszerének kritikájaként. A kifejezés tartalmáról ténylegesen viták zajlottak.⁹ Az 1930-as évek során aztán a Németországban bekövetkezett társadalmi és politikai változásokra a nemzetiszocialista párt tevékenysége nyomta rá a bélyegét, illetve az, amit a „népjólétről” (*Volkswohlfahrt*) gondolt (Görtz 2001). Terminusunk alkalmazására a későbbiekben igencsak ritkán került sor. 1945 után soha többé nem jutott jelentős szerephez, helyette sokkal inkább a „*Sozialstaat*” szót részesítették előnyben (Kaufmann 2001).

⁹ Ezt nem csak Németországban figyelték meg, az amerikai médiumok és tudományos folyóiratok is fölfigyeltek erre. Lásd például, hogyan számol be a *Christian Science Monitor* 1933. január 12-én von Papen 1932-es deklarációjáról, vagy például Ebensteinnek (1939) az *American Political Science*-ben megjelent recenzióját, amelyben – Temple-hez és Zimmernhez hasonlóan – bevezeti a hatalmi államok és a jóléti államok közötti különbségtevés szükségességét.

Jóléti államról szóló írások Nagy-Britanniában; honnan ered a kifejezés?

A jóléti állam kérdésével foglalkozó brit szakirodalomban bőséggel találhatók a kifejezés létrejöttének történetére vonatkozó állítások és célzások. Ezek azonban szinte sosem tesznek említést esetleges német előzményekről. Peter Hennessy (1992) és Rodney Love (2005) megjegyzik ugyan, hogy az angol értelmiség tagjai az 1920-as években akár találkozhattak is a fogalommal német kontextusban, s az elnevezést akár le is fordíthatták. Friedrich A. Hayek (1960: 502) arról ír (okadatulást teljességgel mellőzve), hogy a szóban forgó elnevezés eredetét a 19. századi német tudósoknak azokban a munkáiban érdemes keresgelnünk, amelyek a 18. századi kormányzati formák legelőnyösebb változatait járták körül, illetve hogy a fogalom újabb értelme, az 1870-es évekkel kezdődően, az ún. „katedraszocialisták” munkáiban lelhető föl.

A jóléti állam brit historiográfiájában a kifejezést általában angol szerzőknek szokás tulajdonítani: William S. Temple-nek, Alfred Zimmernek és George Schusternek (Pelling 1985). A brit jóléti állam kialakulásának szakirodalmában e három szerzőről eltérő vélemények vannak forgalomban. Temple érsek 1941-es könyvére, a *Citizen and Churchman*re szokás leggyakrabban hivatkozni (Temple 1941a). A legtöbb kutató ugyanis őt szokta vagy úgy emlegetni, mint aki először használta a kifejezést (Heidenheimer 1983), vagy úgy, mint akinél először jelenik meg írásban (Bruce 1961, Gregg, 1967, Titmuss 1963), illetve úgy, mint akinek érdeméül tudhatjuk a kifejezés elterjesztését (Lowe 2005, Woodroffe 1968). Mások azonban korábról kelteznek a szókapcsolatot. Az *Oxford English Dictionary* szerint: „Szokás azt állítani, hogy a 'jóléti állam' kifejezést az oxfordi tudós, Alfred Zimmer alkalmazta elsőnek az 1930-as években, ennek azonban publikált írásaiban nincs nyoma.”¹⁰ Ez a feltételezés az 1960-as években terjedt el; megtalálható Bruce-nál is (1961), Woodroffe-nál is (1968), azonban egyikük sem támasztja ezt alá megfelelő hivatkozással. Gerherd A. Ritter (1991) német történész már szolgál ilyennel: Alfred Zimmer 1939-es *The Prospect of Civilization*jára hivatkozik, mely könyvben Zimmer a welfare terminust alkalmazza olyan szöveghelyen, ahol a fasiszta állammal szembeállított demokratikus állam funkcióiról beszél. Henry Pelling (1985), Douglas E. Ashford (1986) és Peter Hennessy (1992: 121) angol történészek meg is találták a jóléti és a hatalmi berendezkedésű államok közötti dichotómiára hivatkozó passzust Zimmer 1934-ben megjelent *Quo Vadimus*ában (Zimmer 1934a). Ashford és Hennessy e szövegrészletre adott értelmezése aztán egész sor későbbi keltezésű munkában előkerül (lásd Deakin–Finer–Mathews 2004, Oakley 1994, Pierson 2006. Pelling és Hennessy a közgazdász George Schuster esetében sem tartotta képtelenségnek, hogy már egészen korán használhatta a kifejezést (Schuster 1937). E rövid szakirodalmi

¹⁰ Lásd <http://dictionary.oed.com/> 'welfare state' szócikk.

kitért leginkább úgy foglalthatnánk össze, hogy a *welfare state* kapcsolatot legelőször Zimmern (1934, 1939) használta, majd rövidesen Schuster (1937) és végül William Temple (1941a).

Welfare state – a jelentés változásai a két világháború közötti Nagy-Britanniában

A következőkben arról esik majd szó, hogy milyen értelemben is használta a „jóléti állam” kifejezést Temple, Zimmern és Schuster. A vonatkozó szakirodalmat illetően két fontos helyreigazítással kell élnünk. A kifejezés legelőször William Temple-nél jelenik meg, 1928-ban.¹¹ Továbbá: ha elkezdjük feszegetni, hogyan is értelmezte Temple, Zimmern és Schuster a fogalmat – sokkal inkább egy államformációt láttak benne, mintsem a társadalmi biztonság valamilyen rendszerét – rögtön világossá válik, hogy a szakirodalom nagyjából figyelmen kívül hagyja, mennyire más értelmet tulajdonított a szakma Nagy-Britanniában ennek a kifejezésnek 1945 előtt, mint napjainkban szokás.

Az vitathatatlan, hogy a két világháború között Nagy-Britannia politikai klímájában nyoma sincs olyasfajta feszültségeknek, mint amelyek akkoriban Németországot jellemezték. Így aztán sok szakember a kellenél kevesebb jelentőséget tulajdonít annak, hogy a húszas, harmincas évek az intellektuális elbizonytalanodás időszakának tekinthetők a szigetországban, amikor is az állam, a piac és a társadalom között kialakuló új viszonylatrendszerekről való gondolkodásra olyan, egymást többé-kevésbé átfedő tudományos és politikai körökben került sor, mint a szociálliberálisok (Freeden 1986), a keresztény értelmiségiek (Grimley, 2004), illetve a Fábíanus Társaság. Temple, Zimmern és Schuster az elbizonytalanodásnak ebben a sajátos intellektuális légkörében kezdték el végiggondolni, mi is lehet a „jóléti társadalom”. Mindhárman ugyanannak a generációnak a képviselői – 1874 és 1881 között születtek. Mindhárman humán képzésben részesült „vérbeli oxfordiak” voltak: Temple a *Balliol*-ban végzett, Zimmern és Schuster a *New College*-ban. Mindhármójukat ugyanaz a keresztény színezetű „oxbridge-i” intellektuális háttér – a filozófiai idealizmus – jellemezte, melyet a *Balliol* olyan professzorai képviseltek, mint Thomas H. Green és Edward Cairn. Természetesen mindhárman jól ismerték a nemzetközi tendenciákat, ismerős volt számukra Németország és a német gondolkodásmód (lásd alább). Mindhármuk esetében elmondható, hogy a „jóléti állam” kifejezést egy *dichotómia* elemeként dolgozták ki és használták elemzéshez. A weimari időszakot megelőzően Németországban a jóléti államot a jogállammal állították szembe. Von Stein és von Gneist az utób-

¹¹ A „jóléti állam” szókapcsolat már ennél is korábban előfordul E. Castelot-nak egy 1897-ben az *Economic Journal*-ban megjelent tanulmányában. A korábbi németországi vitákról számot adva a szerző úgy értelmezi a *Wohlfahrtsstaat* kifejezést, mint az Egyház spirituális felügyelete mellett biztosított anyagi és erkölcsi gazdagodást (Castelot 1897).

bi híve volt, Nauwerck, von Sparre, Wagner és Meyer többé-kevésbé az első mellett köteleződött el. A brit „ideológiai újítók” (Skinner 1989) a „hatalmi állam” helyett a „jóléti állam” mellett kötelezték el magukat. A „jóléti állam” elnevezéssel kapcsolatban később kibontakozó weimari vita aztán erőteljesen kifejezésre juttatta, hogy a terminushoz pozitív, illetve negatív konnotációk kötődtek. Az alábbiakban Temple, Zimmern és Schuster nézeteit kronológiai sorrendben tárgyaljuk.

Temple-t csak 1909-ben szentelték pappá. A háborús években nagy energiákkal vetette bele magát az anglikán egyház reformjaiba. 1920-ban Manchester püspöke lett, s nyolc éven keresztül (1921–1929) látta el e tisztséget. 1929-ben York érsekévé nevezték ki, s itt dolgozott 1942-ig. Habár politikai körökben elégedetlenek voltak egy sor a nyilvánosság előtt elhangzott megnyilvánulásával, illetve tevékenységével, 1942-ben Canterbury érseke lett. Két évvel később halt meg. Még fiatal oxfordi filozófiaoktatóként járt Németországban, s sok mindenki más mellett a szociológus Georg Simmellel és a filozófus Rudolf C. Euckennel is megismerkedhetett (Iremonger 1948). Az egyháztörténész Mathew Grimleyt (2004) és a teológus-politológus David Nicholst (1989) leszámítva nem nagyon tette szavá senki, hogy ő használta elsőként a „jóléti állam” kifejezést 1928-as, *Christianity and the State* című könyvecskéjében. Igaz, ő nem a ma szokásos értelemben használta a szókapcsolatot (vagyis nem a társadalmi biztonság rendszerét értette rajta). Épp csak futólag tesz róla említést egy olyan bekezdésben, ahol azt taglalja, miért is kellett háborúba keveredni Németországgal az I. világháborúban.

„A háborúban két felfogás csapott össze egymással: az állam – lényegét tekintve – a hatalomgyakorlás szervezete legyen-e (a saját közössége fölött, illetve más államok ellenében), vagy pedig a közösségnek olyan szervezete, mely a szolidaritás gyakorlásának eszköze, oly törvények révén, melyek arra hivatottak, hogy biztosítsák a közösség érdekeinek érvényesülését. A hatalmi állam minden időben egyedül csak a körülmények kényszerítő erejének hajlandó engedni; pszichológiájával összeegyeztethetetlen, hogy belenyugodjék a változásba. Előre látható volt tehát: nem fog békésen belenyugodni abba, hogy a jóléti állam kiszorítsa és a helyébe lépjen.” (Temple 1928: 169–170)

Bár nem hivatkozott Tönniesre, Temple „szociális teológiája” az állam és a közösség közötti különbségtévesztésre alapult. A jóléti állam eszerint olyan állam lenne, ahol a kormányzat „a közösség organizmusa”, nem avatkozik bele mindenre kiterjedő formában abba, hogy milyen formákban nyilvánuljon meg a társadalmi biztonság, milyen technikák szerint működjék a társadalombiztosítás.

Tizenhárom évvel később megjelent Temple *Citizen and Churchman* (1941a) című könyve; ez az a munka, amelyre a jóléti állam elméletével foglalkozók kurrens módon hivatkozni szoktak. A könyv alapvetően azzal foglalkozik, milyen legyen az állam és az egyház viszonya. Fogalmilag az állam *nem* fokozható le pusztá

hatalmi viszonylatra. Sosem szabadulhat meg attól a feladatától, hogy a jognak és törvénynek forrása, egyszersmind betartatója legyen. Az állam a legalitás. Az állam a legitimitás. Az állam sosem válhat önnön céljává, mindig „a 'közösség organizmusaként' kell működnie”. Ha az emberek alá vannak vetve az állampolgárai fölött egyeduralkodóként megnyilvánuló, más államokkal riválisként szembe forduló államnak, akkor az állam: Hatalom. Az Erő kinyilvánítása. Ha – ezzel szemben – a keresztény előfeltételek érvényesülhetnek, a hatalmi állam helyett a jóléti állam keretei között találjuk magunkat (Temple 1941a: 35). A könyv nem tartalmaz konkrét javaslatokat, előírásokat, mivel az egyháznak – mint szervezetnek – „nincs felhatalmazása arra, hogy speciális gyógymódok mellett kötelezze el magát. (...) Az egyház alapelveket fektet le; a keresztény állampolgár ezen alapelvekhez tartja magát; s hogy ezt tehesse, az állam gépezetét hozza működésbe” (uo.: 82–83).

Egy másik, ugyancsak 1941-ben megjelent könyvében Temple részletesebben is kidolgozott egy szociális programot – anélkül azonban, hogy ehhez a „jóléti állam” kifejezést használta volna. Ugyanúgy, ahogy az 1928-as *Christianity and the State*-re, a jóléti állam elméletével foglalkozó szakemberek erre az újabb könyvre (*Christianity and the Social Order* – 1941b) sem fordítottak elegendő figyelmet. Annak ellenére sem, hogy sok, a szociálpolitika művelésére vonatkozó javaslat található benne; s épp így nem számított, hogy az 1942-es Penguin-féle kiadásból több mint 140 ezer példány kelt el (Norman 1976: 367). A könyv záró fejezetében Temple egy lehetséges társadalmi programot vázol föl: (a) minden állampolgárnak anyagi helyzetétől függően lehessen hol lakhatnia, olyan lakásban, ahol egy családot egészségesen, boldog légkörben lehet fölnevelni; (b) ahhoz, hogy a családok jól tölthessék be szerepüket, az kell, hogy fizetett szabadságot, és családi kedvezményeket biztosítsanak számukra; (c) az ipari folyamatok fölötti ellenőrzésben a munkaerőnek ugyanakkora beleszólást kell biztosítani, mint a tőke erejének; (d) a túlzottan magas iskolai osztálylétszámokat csökkenteni kell; lehetővé kell tenni, hogy minden egyes gyerekkel megfelelően lehessen törődni; (e) emelni kell a tankötelezettség időtartamát; (f) minden – megfelelő értelmi képességű – gyerek, ha egészséges, s személyiségét tekintve is alkalmasnak találta rá, szabadon választhassa meg, hogy milyen iskolába, milyen iskolafajtába akar járni; (g) föl kell számolni a munkanélküliséget; (h) minden állampolgár számára biztosítani kell, hogy megfelelő jövedelemhez juthasson; és végül (i) mindenkit meg kell, hogy illessenek az alapvető szabadságjogok. Érdemes megjegyezni, hogy Temple ebben a könyvében sehol nem használta a „jóléti állam” kifejezést. Ez nagyjából arra utalhat, hogy ott, ahol alkalmazta, ott egyszerűen csak a hatalmi állammal szemben választott alternatívának kívánt nevet találni. Ami azt is jelenti, hogy az elnevezésnek semmi köze nem volt ahhoz, amit ma jóléti államon értünk (vagyis a társadalmi biztonságot szavatoló rendszer valamelyik változatát). Ez abból a vitából is kitűnik, amely 1943-ban zajlott a Lordok Házában a Beveridge-jelentésről, s amelyben Temple ugyanazt az álláspontot képviselte, mint Beveridge (Harris 1997: 452), s érvelése során nem „jóléti államról” beszélt, hanem „a szociális szol-

gáztatások nagy intézményrendszeréről” (*House of Lords Debate*, 1943. február 25., 126. köt.: 307–355, s főleg 315–320).

A két világháború közötti időszakban nem Temple volt az egyetlen, aki a „jóléti államot” nem társadalombiztonsági rendszerként fogta fel, hanem egyfajta, elsősorban a hatalmi állammal szemben képviselendő államalakzatnak képzelte. Zimmern és Schuster, a nemzetközi kapcsolatok felől közelítő nézőpontjuknak megfelelően, a mai felfogástól eltérően használták a kifejezést. Zimmernről általában az a vélemény, hogy a „nemzetközi kapcsolatok” névvel illetett diszciplína egyik megteremtője, s azt, ahogyan a „jóléti állam” kifejezést használta, ebből a nézőpontból érdemes értelmezni. Bár „klasszikus oxfordi bölcsészettudományi képzésben” részesült, az első világháború eseményei sokat változtattak Zimmern érdeklődésén (Markwell 1986). 1917-től az Újjáépítési Minisztériumban dolgozott, és a háború utáni Németország számára javasolható gazdaságpolitikai ajánlások elemzésével foglalkozott. 1919 és 1921 között, két évig, az Aberystwyth Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékén a frissen alapított Wilson professzori állást töltötte be. Tanított a Cornell Egyetemen is (1922–1923). 1930-ban Zimmern visszatért Oxfordba, ahol a Nemzetközi kapcsolatok tanszék első Montague Burton professzora lett. 1944-ig vezette ezt a tanszéket. A Brit Népszövetségi Társaság alapítói közé tartozott, s egy ideig Genfben tanulmányozta a kialakulóban lévő Népszövetség munkáját, amire befolyást is gyakorolt. Ami a nemzetközi kapcsolatokat illeti, úgy látta, a világban két nagy tömb alakul ki: a jóléti államoké és a hatalmi államoké. Ezeket egy sor dichotómia mentén próbálta definiálni: törvény kontra hatalom; felelősségtudat kontra erő; alkotmányos kontra felforgató; a hatalom felaprózása kontra központosítása; az államban a jóllét biztosításának eszközét kontra az embereket behódolásra kényszerítő öncélt látó felfogás (Zimmern 1934: 31–32). Az volt az álláspontja, hogy hatékony nemzetközi kooperáció csak jóléti államok között valósítható meg, ahol – szemben azzal, ami a totalitárius, hataloméhes államokban történik – a belső politikai élet (vagy politikai kultúra) bevett gyakorlatként valósul meg a szociális jólét. Ebből következően

„...jelenleg nem reménykedhetünk abban, hogy e két államtípus között a világban együttműködés révén sikerül megteremtenünk a stabilitást vagy a rendezettség alapjait. (...) A jóléti állam alaptermészetéből következően hajlik az együttműködésre. (...) A hatalmi állam, mely határain belül, otthon is vissza próbálja szorítani az együttműködést, kevés hajlandóságot mutat arra, hogy szuverenitásának határain kívül szegődjék hívéül gyakorlatának, s próbálja azt szorgalmazni. Tény, hogy az „erő-politika” nem együttműködésre kész, hanem vad versengésre.” (Zimmern 1934: 32–34)

Zimmern szájából a „jóléti állam” inkább a liberális demokrácia eszméjének kifejezésére szolgáló szókapcsolat volt, mintsem egy olyan állam leírására szolgáló

terminus, amely a bölcsőtől a koporsóig nyújt az állampolgár számára biztonságot. Felfogása nem állt messze Temple-étől. A „nemzetközi kapcsolatok” irányzatán belül Zimmern az idealisták közé tartozott. A jóléti és a hatalmi államok közötti distinkcióját a történész Edward H. Carr a következőképpen bírálta.

„Amikor Zimmern professzor a létező államokat azon, napjainkban népszerű felfogás szerint sorolja kategóriákba, hogy a jólét biztosítására vagy a hatalom megragadására törekednek-e, úgy mellesleg azt is megállapítja, hogy »összességükben véve a jólét biztosítására törekvő államok lényegesen több hatalommal és erőforrással rendelkeznek, mint a hatalom megragadására törekvők« (Zimmern 1934: 41). Ebből pedig – helyesen – adódik a kétségbenvonhatatlan konklúzió: a már eleve erőfölényben lévő jóléti államok nem a hatalmuk növelésében érdekeltek eleve; megengedhetik maguknak, hogy vajat kenjenek a száraz kenyérre. Ezzel szemben a »hataloméhes államok«, sokkal kevesebb hatalmat tudhatván magukénak, elsősorban hatalmuk növelésére kényszerülnek, e célra fordítják erőforrásaik jelentős részét. A Zimmern alkalmazta népszerű szóhasználat nem egyebet fejez ki, mint azt, hogy a »jóléti államok« egyszerűen csak erőfölényben lévő országok; a »hataloméhes államok« pedig azok, amelyek gyengébbek az előbbieknél.” (Carr 1939: 110)¹²

Zimmern szövegéből is, Carr kritikájából is nyilvánvalónak tűnik: a „jóléti állam” szókapcsolat akkoriban valami egészen mást jelentett az embereknek, mint amit ma értünk a terminuson. Ugyanez igaz George Schuster esetében is, aki az 1920-as évektől az ötvenes évekig a brit gyarmatpolitika kidolgozóinak egyike volt. Jogi tanulmányok után a pénzszakmában kötött ki, de végül aztán a politika kezdte érdekelni. Egész sor brit gyarmaton dolgozott kormányzati tisztviselőként; pénzügyi és gazdasági ügyekkel foglalkozott a harmincas évek közepéig; egy fontos brit kereskedelmi szövetség elnökévé választották; 1938-ban a Liberális Nemzeti Párt színeiben parlamenti képviselőként is tevékenykedett 1945-ig. Nyári egyetemi előadásaiban (lásd Schuster 1937, illetve Schuster–Wint 1941) azt fejtette, hogy a háború veszélye csak akkor válik valósággá, ha egyes országok élére olyan (totalitárius) vezetők kerülnek, akik a „nemzet nagyra tétele” törnek minden áron, akár még az emberek jóllétét is föláldozva e „magasztos” célnak. Ellenpéldának az ún. reprezentatív demokráciákat állította; ezeket Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban vélte fölfedezni (föltéve, hogy az előbbi felhagy azzal, hogy erőfölényével visszaélve kereskedelmi előnyöket csikarjon ki). Schuster véleménye szerint a háború elkerülését leginkább az szolgálhatja, ha a jóléti államok a saját állampolgáraik jóllétének megalapozásával ássák alá

¹² 1940-ben jelent meg Gerhard Ritter német történész könyve, a *Machtstaat und Utopie*, amelyben Zimmernéhez hasonló értelemben alkalmazza a „jóléti állam” kontra „hatalmi állam” terminusokat (Ritter 1940: 87–88).

a diktátorok kínálta érvrendszereket. Bizton állítható, se Schuster, se Zimmern, se Temple nem a társadalom biztonsága modern értelemben vett rendszerét értéket „jóléti államon”. Nagy-Britanniát csak annyiban tekintették annak, amennyiben olyan államformának bizonyult, „ahol az állam működését sokkal inkább a jogrend, mint a hatalmi erőviszonyok szabályozzák (...) vagyis a korábbi német *Rechtsstaat*’-ra rímelő klasszikus liberális demokráciának mondható” (Edgerton 2006: 59–60). Ez lehet a magyarázata annak is, hogy a jóléti állam lényegéről az 1930–40-es években folytatott vitákat mindig is egy elit értelmiségi kör belügyének tekintették, nem úgy, mint a weimari Németországban, ahol a jobb- és baloldal egymással vívott küzdelmének részesei voltak. Bármennyire szép példányszámban fogytak is William Temple könyvei, semmi nyoma annak, hogy a „jóléti állam” fogalma Nagy-Britanniában részévé vált volna a tágabb értelemben vett politikai vitának.¹³ Ezt az is jól bizonyítja, hogy amikor a „jóléti állam” kérdése legelőször merül fel a Lordok Házában (*House of Lords Debate*, 1947. november 25., 1512. köt.: 856), akkor a Burmai Függetlenségi Nyilatkozat kapcsán kerül szóba. A burmai ügyek külügyminiszteri biztosa megjegyzi, hogy az új burmai Alkotmány államférfiúi felelősséget tükröző dokumentum, mely – teljes összhangban az ún. jóléti állammal alkotott modern felfogás szellemével – mindenféle individuális jogokat biztosít az állampolgároknak. Nem jogosulatlan azt mondanunk, hogy a kifejezés parlamenten belüli használata sokkal inkább a „nemzetközi kapcsolatok” szóhasználatához kötődik, mintsem a szociálpolitika fogalmi rendszeréhez.

Bár Peter Hennessy (1992) és Rodney Lowe (2005) is azt mondják: az angliai értelmiség Németországból vette át, s fordította le angolra a kifejezést, ezt az állításukat semmivel sem támasztják alá. Mivel az itt elemzett szövegekből általában hiányzik bármiféle explicit vagy implicit utalás efféle átvételre, a fogalom Németországból Nagy-Britanniába történt átszivárgása legjobb esetben is csak feltételezhető. Vegyük sorra, mi szól mellette! Egy: Temple is, Zimmern is szoros kapcsolatokat ápolt Németországgal. Kettő: ténylegesen létezett az eszmék cserélődése német és brit értelmiségiek és döntéshozók között (lásd Hennock 1987, Rodgers 1998), sőt a harmincas években akadt néhány olyan tudós, aki a náci Németországból Angliába menekült (Freedon 1986). Egy-egy „füstölő puska-cső” is akad, mint például az *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1894-es számában a kifejezés legelső németből lefordított változatának fölbukkanása, amikor is a fordító lábjegyzetet mellékelve a következőket magyarázza: „*Wohlfahrtsstaat*”. Az a felfogás, miszerint az Államnak nemcsak a polgárai személyét és tulajdonát kell megvédenie, hanem a jólétüket is elő kell mozdítania valamilyen pozitív cselekedettel vagy beavatkozással” (Cohn–Hill 1894). Másik példa lehet a német befolyásra E. Castelot 1897-es, az *Economic Journal*-ban napvilágot látott tanulmánya, ahol a *Wohlfahrtsstaat* jelentését úgy ma-

¹³ Jól mutatják ezt az olyan vezető angol napilapok anyagában végzett tartalomelemzések, mint a *The Manchester Guardian* vagy a *The Times*.

gyarázza, hogy az az anyagi és erkölcsi gazdagodás az egyház szellemi irányítását követő előmozdítója. 1945 előttől azonban nagyon kevés ilyen „kemény” bizonyítékunk van. Márpedig ahhoz, hogy a „*Wohlfahrtsstaat*” „*welfare state*”-be való átmenését tanulmányozhassuk, az itt elmesélt történet főbb szereplői intellektuális fejlődéstörténetének, illetve az ennek bizonyságául szolgáló archivált anyagnak az eddigiekénél sokkal aprólékosabb tanulmányozására lenne szükség.

Végkövetkeztetések

Jelen tanulmányban megkíséreltük nyomon követni a napjainkra nagyon népszerűvé vált „jóléti állam” elnevezés kialakulásának történetét. Nos, *Wohlfahrtsstaat*ként 1844-ben bukkan föl Németországban; 35 évvel korábban, mint azt a szakirodalomban tudni vélük. A kifejezés megkísérelte kifejezésre juttatni a modern állam alkotmányos infrastruktúráját, különbséget téve a pozitív jogállam (*Rechtsstaat*) és a jóval problematikusabb *Wohlfahrtsstaat* között (lásd von Sparre, Jäger, von Stein és von Gneist munkásságát), egyszersmind azonban modernbb értelemben is használatosnak bizonyult, szociálpolitikai gondolkodásmódú közgazdászok is leírták arra való utalásként, hogy mik lehetnek az állam célkitűzései (lásd Wagner). Az 1920-as évek végéig, a harmincasok elejéig mégsem fordult elő, hogy a weimari rendszer ellenzői és a német szociáldemokraták között a Weimari Köztársaság társadalombiztonsági rendszeréről folytatott politikai vitákban használták volna ezt a terminust. Ekkoriban valami olyasmit értettek rajta, ami nagyon közel áll a napjainkban megszokott tartalmához. Németországban az 1933-as náci hatalomátvétel után nem fordult elő a szó, Nagy-Britanniában viszont az 1920-as évek végétől és a '30-as évek során folyamatosan egy sor jelentős és a közgondolkodásra hatást gyakorló tudós használta a kifejezést. Erre a tényre sok kutató fölfigyelt, de arra, hogy a kifejezést elsőként William S. Temple alkalmazta 1928-as *Christianity and the State* című könyvében, a szociálpolitikai szakirodalomban eddig nem sok figyelmet fordítottak. Ennél is fontosabb azonban annak rögzítése, hogy a kifejezés a két világháború közötti brit használatának közelebbi vizsgálata egyértelművé teszi: egészen más értelemben volt szokás használni, mint napjainkban. A jóléti államon valami hasonlót értettek, mint a korai német gondolkodók. A terminus – még ha egészen más konnotációk terhelték is a kifejezést, mint a németeknél – a nemzetállamok tipizálására szolgált. Ennek bővebb kifejtése kívül esik tanulmányunk keretein. Azt azonban valószínűnek tarthatjuk, ebben rejlik annak magyarázata, hogy a II. világháború után a két országban gyökeresen különböző karriert futott be a kifejezés. Németországban a *Wohlfahrtsstaat* kivesszett a politikai szóhasználatból; helyette, szinte kizárólag, a *Sozialstaat*, illetve a *soziale Marktwirtschaft* terminust használták (Kaufmann 2001). Nagy-Britanniában viszont 1945 óta a *welfare state* egyre népszerűbbé vált, 1949 és 1951 között páratlan karriert futott be, eközben azonban a két világháború között, illetve a világháború alatt neki tulajdonított jelentéstartalom helyébe új jelentés lépett.

A fogalmaknak megvan a maguk élete, amely – mint általában az életpályák – nem „lineáris” előmenetelű. Mint tanulmányunkból kiderül, a „jóléti állam” kifejezés esetében sem beszélhetünk – figyelembe véve az 1920-as évek végét, a ’30–’40-es évek vitáit és a háború utáni éveket – lineáris fejlődésvonalról. A kifejezés jelentéstartalma, a hozzá kapcsolódó konnotációk jelentős változásokon mentek keresztül az idők folyamán. Farr (1989) és Leonhard (2008) is megállapítja: a történelmi kontextus ismerete múlhatatlanul szükséges, ha a fogalmak és szakkifejezések összehasonlító elemzésére törekszünk. Ha a fogalmi kontextusokban bekövetkezett változások vizsgálatáról megelégedzünk, a jóléti állam fogalma sem nagyon használható (térben vagy időben) összehasonlító elemzési fogalomként.

Fordította Léderer Pál

Hivatkozások

- Abelshauser, W. (1987): Die Weimarer Republik – Ein Wohlfahrtsstaat? In Abels-
hauser, W. (ed.): *Die Weimarer Republik als Wohlfahrtsstaat*. Stuttgart: Franz
Steiner.
- Andersen, N. Å. (1997): *Udllicitering – strategi og historie*. Copenhagen: Nyt fra
samfundsvidenskaberne.
- Ashford, D. E. (1986): *The Emergence of the Welfare State*. London: Basil Black-
well.
- Béland, D. (2011): The Politics of Social Policy Language. *Social Policy and Ad-
ministration*, (45), 1, 1–18.
- Briggs, A. (1961): The Welfare State in Historical Perspective. *Archives Européennes
de Sociologie*, II, 221–258.
- Briggs, A. (1973–1974): Welfare State. In P. P. Wiener (ed.): *The Dictionary of the
History of Ideas*, vol 4. New York: Scribner, 1–18.
- Bruce, M. (1961) *The Coming of the Welfare State*. London: Batsford.
- Brunner, O. – Conze, W. – Koselleck, R. (Hrsg.): (1972–1997): *Geschichtliche
Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutsch-
land*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Carr, E. H. (1935 [1995]): *The Twenty Years Crisis, 1919–1939: an Introduction to
the Study of International Relations*. London: Papermac.
- Castelot, E. (1897): Review of R. P. Ch. Antoine. *Cours d’Économie Sociale*, *Eco-
nomic Journal*, 7, 89–91.
- Cohn, G. – Hill, J. A. – James, E. J. (1984): A History of Political Economy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (4), 6, 1–142.
- Collier, D. – Mahon Jr. J. E. (1993): Conceptual „Stretching” Revisited: Adapt-
ing Categories in Comparative Analysis. *American Political Science Review*,
(87), 4, 845–855.

- Conrad, C. (2003): Die Sprachen des Wohlfahrtsstaates. In S. Lessenich (ed.): *Wohlfahrtsstaatliche Grundbegriffe. Historische und aktuelle Diskurse*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Conrad, C. (2005): Wohlfahrt, Wohlfahrtsstaat II. In J. Ritter – K. Gründer – G. Gabriel (eds.) *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Band 12. 999–1000, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Crew, D. F. (1998): *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler*. Oxford: Oxford University Press.
- Deakin, N – Finer, C. J. – Mathews, B. (eds.) (2004): *Welfare and State: Critical Concepts in Political Science*. London: Routledge.
- Deflem, M. (2001): Ferdinand Tönnies (1855–1936). In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge.
- Ebenstein, W. (1939): [cím nélküli recenzió] *American Political Science Review*, (33), 4, 687–690.
- Edgerton, D. (2006): *Warfare State, Britain 1920–1970*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farr, J. (1989): Understanding Conceptual Change Politically. In T. Ball – J. Farr – R. L. Hanson (eds.): *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freeden, M. (1986): *Liberalism Divided: A Study in British Political Thought. 1914–1939*. Oxford: Oxford University Press.
- Glennester, H. (2000): *British Social Policy Since 1945*. Oxford: Blackwell.
- Götz, N. (2001): *Ungleiche Geschwister: Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und Schwedischen Volksheim*. Berlin: Nomos.
- Gregg, P. (1967): *The Welfare State*. London: George G. Harrapp & Co.
- Grimley, M. (2004): *Citizenship, Community and the Church of England: Liberal Anglican Theories of the State between the Wars*. Oxford: Clarendon Press.
- Hahn, E. (1977): Rudolf Gneist and the Prussian Rechtsstaat. *Journal of Modern Histor*, (49), 4, 1361–1381.
- Harris, J. (1997): *William Beveridge: A Biography*. Oxford: Clarendon Press.
- Hastings, A. (1998): Connecting Linguistic Structures and Social Practices. A Discursive Approach to Social Policy Analysis. *Journal of Social Policy*, (27), 2, 191–211.
- Hayek, F. A. (1960): *The Constitution of Liberty*. London: Routledge.
- Heidenheimer, A. J. (1983): Secularization Patterns and the Westward Spread of the Welfare State: Two Dialogues About How and Why Britain, the Netherlands, and the United States Have Differed. *Comparative Social Research*, 6, 3–38.
- Henlock, P. (1987): *British Social Reform and German Precedents: The Case of Social Insurance 1880–1914*. Oxford: Oxford University Press.
- Hennessy, P. (1992): *Never Again: Britain 1945–1951*. London: Vintage.
- Heywood, A. (2000): *Key Concepts in Politics*. Basingstoke: Palgrave.

- Huber, E. R. (1981): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*. Band VI. *Die Weimarer Reichsverfassung*. Stuttgart: Duncker und Humblot.
- Iremonger, F. A. (1948): *William Temple, Archbishop of Canterbury: His Life and Letters*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaufmann, F.-X. (2001): Der Begriff Sozialpolitik und seine wissenschaftliche Bedeutung. In *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*. Band I. Bundesministerium für Arbeit Sozialordnung und Bundesarchiv. Baden-Baden: Nomos.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lambrecht, L. (2003): Karl Nauwerck (1810–1892): Ein „unbekannter“ und „vergessen“ Radikaldemokrat. In H. Bleibner – W. Schmidt – S. Schötz (Hrsg.): *Akteure eines Umbruchs, Männer und Frauen der Revolution von 1848/49*. Berlin: Fides, 431–462.
- Leonhard, J. (2008): The Semantics of Liberalism in European Comparison. *Finnish Yearbook of Political Thought*, 17–51.
- Lowe, R. (2005): *The Welfare State in Britain since 1945*. London: Palgrave.
- Markwell, D. J. (1986): Sir Alfred Zimmern Revisited: Fifty Years On. *Review of International Studies*, (12), 4, 279–292.
- Mommsen, W. (1982): *Deutsche Parteiprogramme*. München: Isaar.
- Nauwerck, K. (1844): Ueber der Verein zur Hebung der unteren Volksklasse. *Berliner Blätter*, 5, 3–19. Berlin: Julius Springer.
- Nicholls, D. (1989): *Deity & Domination*. London–New York: Routledge.
- Norman, E. R. 1976): *Church and Society in England 1770–1970: A Historical Study*. Oxford: Oxford University Press.
- Oakley, A. (1994): Introduction. In A. Oakley – A. S. Williams (eds.): *The Politics of the Welfare State*. London: UCL Press.
- Pelling, H. (1985): *The Labour Governments 1945–1951*. New York: St. Martins Press.
- Reulecke, J. (1985): Die Anfänge der organisierten Sozialreform in Deutschland. In Rüdiger vom Bruch: *Weder Kommunismus noch Kapitalismus. Bürgerliche Sozialreform in Deutschland vom Vormärz bis zu Ära Adenauer*. München: Verlag C. H. Beck, 21–59.
- Ritter, E. (1954): *Die katholisch-soziale Bewegung Deutschlands im neunzehnten Jahrhundert und der Volksverein*. Köln: J. P. Bachem.
- Ritter, G. (1940): *Machtstaat und Utopie*. München: Oldenbourg.
- Ritter, G. A. (1991): *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg.
- Rodgers, D. T. (1998): *Atlantic Crossings. Social Politics in a Progressive Age*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University.
- Sartori, G. (1984): *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*. Beverly Hills: Sage.

- Sachße, C. – Tennstedt, F. (1992): *Der Wohlfahrtsstaat im Nationalsozialismus. Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*. Band 3. Stuttgart: Kohlhammer.
- Schuster, G. (1937): Anglo-American Relations. *United Empire*, 28, 517–518.
- Schuster, G. E. – Wint, G. (1941): *India and Democracy*. London: MacMillan.
- Singelmann, J. – Singelmann, P. (1986): Lorenz von Stein and the Paradigmatic Bifurcation of Social Theory in the 19th Century. *British Journal of Sociology*, (37), 3, 431–452.
- Skinner, Q. (1989): Language and Political Change. In T. Ball – J. Farr – R. L. Hansen (eds.): *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Temple, W. (1928): *Christianity and the State*. London: MacMillan.
- Temple, W. (1941a): *Citizen and Churchman*. London: MacMillan.
- Temple, W. (1941b): *Christianity and the Social Order*. London: Penguin.
- Titmuss, R. M. (1963): The Welfare State: Images and Realities. *Social Service Review*, (37), 1, 1–11.
- Tönnies, F. (1914): Rechtsstaat und Wohlfahrtsstaat. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 8, 65–70.
- Tönnies, F. (1917): *Der Englische Staat und der deutsche Staat*. Berlin: K. Curtius.
- Veit-Wilson, J. (2000): States of Welfare: A Conceptual Challenge. *Social Policy and Administration*, (34), 1, 1–25.
- von Gneist, R. (1872): *Der Rechtsstaat*. Berlin: Verlag von Julius Springer.
- von Gneist, R. (1879): *Der Rechtsstaat und die Verwaltungsgerichte in Deutschland*. Berlin: Verlag von Julius Springer.
- von Sparre, K. (1848): *Die allgemeine Einkommenssteuer als einzige gerechte direkte Abgabe, aus Theorie und Erfahrung nachwiesen*. Gießen: C. F. Winter'sche Verlagshandlung.
- von Stein, L. (1876): *Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaft Deutschlands*. Stuttgart: J. G. Cotta'schen Verlag.
- Wagner, A. (1876): *Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre. Erster Teil. Grundlegung*. Leipzig/Heidelberg: C. F. Winter'sche Verlagshandlung.
- Wagner, A. (1879): *Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre. Erster Teil. Grundlegung*. Leipzig/Heidelberg: C. F. Winter'sche Verlagshandlung.
- Weber, M. (1922): Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft. Eine soziologische Studie. *Preußische Jahrbücher*, (187), 1, 1–12.
- Whiteside, N. (2005): Conventions, Institutions and Frameworks for Welfare Policy Comparisons: An Analysis of Pension Development in France and Britain Since the Second World War. In J. C. Barbier – M. T. Letablier (eds.): *Politiques sociales: enjeux épistémologiques et méthodologiques des comparaisons internationales*. Bruxelles: Lang, 211–229.
- Williams, R. (1976): *Keywords*. London: Collins.
- Woodroffe, K. (1968): The Making of the Welfare State in England. A Summary of Its Origin and Development. *Journal of Social History*, (1), 4, 303–324.

Zimmern, A. E. (1934): *Quo Vadimus?* Oxford: Oxford University Press.

Zimmern, A. E. (1936): *The League of Nations and the Rule of Law. 1918–1935.* London: MacMillan.

Zimmern, A. E. (1939): *The Prospects of Civilization.* Oxford: Clarendon Press.

Kérjük kedves Olvasóinkat, hogy adjuk 1%-ával támogassák az Esély társadalom- és szociálpolitikai folyóirat kiadását!

Hilscher Rezső Alapítvány
Adószámunk: 19650988-2-43

Köszönjük!